

1857ء دی جنگ و پنج ڈھونڈ واں دا حصہ

☆ ظہیر حسن وٹو

Abstract:

Almost 150 years have past since the war of independence of 1857. During this period many foreigners and native scholars have interpreted it from different angles. Unfortunately no noted historian has produced a single work about Punjab. There is also no information regarding the tribes of Punjab which took part in the war of independence. In this article the contribution of **DHUND** tribe of **Murree** in war of independence has been highlighted for the first time. This article is of ample research importance in this regard.

بر عظیم دی دولت جگ لئی صدیاں توں اوپری نہ ہائی۔ ایس بھوکس دے کن نے ہمیشہ توں باہر لیاں قوماں نوں لشک ماری۔ کول، بھیل، دراوڑ ہوں یاں سکندر دا پنجاب تے مل مارن داسفنا، ایہناں سبھناں کچھے لو بھہ ایتھوں دی دھرتی دا کن ای ہا۔ واہرواں کول ایس دھرتی نوں لٹن دے دوراہ ہان، ہتھاں وچ ہتھ پا کے یاں ہتھ ملا کے۔ مارو تے ساکھڑ و دی کونج تاں اج توڑی اساڈے کنیں پیندی ہے پر ہتھ ملا کے و پارا رہیں ایس دھرتی نوں لٹن آ لیاں داساڈے کولوں کوئی کچے پیریں اُپانہ ہو یا۔ سکندر توں بچھوں ای یونانیاں تے رومناں نوں وی ایس دھرتی نال و پار دی سُنڈک ہائی۔

"The Greeks and Roman were well acquainted with Indian Merchandise."(1)

عرب وچ اسلام دا نور پھیلن نال عرباں آپدیاں سیپیاں موکھلیاں کرن دے نال نال و پار نوں وی جگ پدھرتے کھلاریا۔ عربی وپاری مالا بار توں چین تاں اٹھاں تے و پار کر دے ہان۔ اوہ ہندوستان دے گرم مصالے، انملے پتھرتے ریشم نوں یورپ دیاں منڈیاں تیکر اپڑاندے۔ ایہناں شیواں نے یورپ دی اکھ وچ بھکھ و دھادتی تے یورپ نے سمندراں راہیں ہندوستان بھن دے جتن کیئے۔

☆ لیکچرر، گورنمنٹ کالج ٹاؤن شپ لاہور

"And just about this time, while the riches of India violently attracted the attention of Europe, and while the merchant bourgeoisie of several European states were striving to destroy the monopoly of Venice and Genoa in Eastern Trade, the old routes for conductions this trade was seriously threatened." (2)

پندرھویں صدی دے اخیر تے واسکو ڈے گاما دے گرم مصالحوں دی بھال وچ ہندوستان اپڑن نال پرتگالیاں لئی راہ کھل گئے۔ اوہناں آپدی اکھ وپارتائیں ای رکھی تے سمندر نال ای کجھ دستیاں بنھن توں اگے نہ ودھے۔

ہندوستان وچ پرتگالیاں دے ساہ پورے کرن لئی نائیدر لینڈ دی یونائیٹڈ ایسٹ انڈیا کمپنی نے پیر رکھیا تے چھیتی ای پرتگالیاں دیاں دستیاں تے چھا گئی۔
رام کرشن مکھرجی لکھدے نیں:-

"The enter deep into the interior of the lower Ganges Valley; and in 1658 they also got possession of the last Portuguese settlement in Ceylon." (3)

انگریزاں نے وی ہندوستان نال وپار دے جتن پرتگالیاں توں مگروں چھیتی ای شروع کر دتے ہان۔ انگریز وپاری رابرٹ تھورن ہندوستان نال پرتگالیاں دے وپاری سنگ راہیں چوکھی دنک دی بھٹنک رکھدا ہا۔ اوہ ہنری ہشتم توں تھا پڑالے کے ہندوستان دے وپار دی سُنک تے نکلیا پر سھل نہ ہو سکیا۔

"Two voyages were thus made during the reign of Henry VIII, one about 1527 and other ten years later; but both of them ended in failure." (4)

ایتن تائیں انگریز لیگ بھگ سارے ہندوستان تے قبضہ کیتی بیٹھا ہا۔ اک ماروسر کاردار عیت نال کیہو جیہا ورتا ہوسی؟ ایہہ گل بھن اوکھی نہیں۔ بنگال وچ کساناں دا ہاڑی ساؤنی لئی لہوسک جاندا پر نت دیہاڑے ودھدے ہالے نے اوہناں دے پنڈے تے رت نہ آون دتی۔ مول نالوں ویاج ودھدا گیا۔ اجیہی حالت وچ پئے کال نے بنگال دی ہوروی رڑی کڈھ دتی۔ منڈیاں وچ انگریزی شیواں دی وکری پاروں بنگالی کاریگر تے کامے دیہلے ہو گئے۔ مقامی نواباں تے راجیاں دیاں پگان گل وچ آپنیاں۔ اوہ لوک جیہناں دی مغل دربار وچ اک اہمچی تھاں ہوندی ہائی جیس کارن اوہ ویسب دے لوکاں لئی چھاں ہوندے ہان، ہن اوہناں لئی گورے کولوں آپدی پت بچانی اوکھی ہا۔ کمپنی دی

فوج وچ چوکھے دیسی سپاہی وی بنگال تے اودھ دے ہان، جیہناں دے سرتے ای کمپنی نے پنجاب تے تل ماری۔ سپاہیاں دیاں تنخواہواں تے ترقی نہ ہون دے برابر ہائی۔ اودھ دے الحاق نے سپاہیاں وچ ہور گھر بلی پائی۔ ایستھوں تائیں کہ حیاتی دے سارے پکھاں وچ ای ساہ لینا دکھا ہو گیا ہا۔

دیسی حکمران، کمپنی دے سپاہیاں تے عام لوکائی نوں گورے دی ایس سوڑنے اکٹھا کرن دا منڈھ بنھیا۔ ہندوستان وچ کئی تھاواں تے گلیاں راہیں آزادی دی تحریک تے لوکائی اک مُٹھ ہوئی۔ سپاہیاں وچ کنول دے پھل دی ٹوراک کمپنی توں دو جی تیکر ڈدی گئی۔ فقیراں تے سادھواں نے سنیہاؤ داکم کیتا۔ گلیاں دی ایس لکھویں دنڈتوں گوراوی جانو ہا پر ایس دا اُپانہ کر سکیا۔ کیو براؤن لکھدا ہے:-

"In the North West province, It was discovered that chapattis were being circulated through out the country in a some what mysterious manner." (5)

گورا ایستھوں دی لوکائی دے مونہہ آلا گرھاں تیکر کھوہن لئی جیہڑا چلتر کھیڈ رہیا ہا، اوس نوں تاں سارے ای جان گئے ہان پر نال نال عیسائی مشنریاں دے کم نے ہور ڈکھا دتی تے اخیری بلدی تے تیل داکم چربی آلے کار توں ساں نے کیتا۔ کیو براؤن لکھدا ہے:-

"The train of treason was craftily laid. It was first fired at Dum Dum. Early in February a classie belonging to the Dum Dum depot casually asked a sepoy sentry of the 2nd N.i (Grenadiers) for a draught of water from his Lota, or brass drinking vessel. The sepoy, who was a Brahmin, demurred on the score of the classie's caste. This worthy, whose duty it was, among other things, to make up cartridges, replied, with a sneer, that the sepoy mead not be so tenacious of his caste, for the would soon be gone, as the new cartridges were greased with bullock's fat, and that in biting them for loading, every sepoy's caste would be broken." (6)

ایہہ گل تھاؤں تھائیں اڈ گئی۔ برہام پور دی انہویں رجمنٹ کارٹوس لین توں نابر ہو گئی۔ ایس رجمنٹ نوں بیرک پور ٹور دتا گیا۔ جتھے برہامادی چورا سوس، فورٹ ولیم دی تر ونجوس، ڈم ڈم تے مدراس توں آئے گھوڑ سواراں دے دستے، گورنر جنرل دے پاہرواں، تہویں، تر تالویں تے سترویں رجمنٹ دے گھیرے وچ اوس نوں نہتھا کردتا۔

چوتویں رجمنٹ دے منگل پانڈے نے میجر سار جنٹ نوں گولی ماری تے کئی گوریاں تے تلوار داہی۔ جیس توں اوہنوں 8 اپریل نوں پھاہے لایا گیا۔

"... and on the 8th April, the first example of what would be the rebel's end he closed his fanatic career on the gallows, that death most abhorrent to the sepoy, having his Brahmin sanctity polluted by the hands of a common sweeper." (7)

جدوں ایہہ سُنڈک میرٹھ دی چھاؤنی دے سپاہیاں نوں لگی تاں اندروں اندری گوریاں لئی کرو دھ و دھدا گیا۔ میرٹھ دے سپاہیاں کار تو ساں دے ورتن توں نانہہ کیتی تاں نومئی نوں اوہناں دیاں وردیاں، انگریز فوجاں دے پاہرے وچ، پھاڑیاں گئیاں۔ جیس توں دہ مئی نوں میرٹھ دے سپاہیاں چھاؤنی وچ اگاں لادیتاں تے انگریزاں نوں مار کے دہلی ول ٹرے۔

انگریزاں دے مری آون نال ایہتھوں دی لوکائی دے جیون اوکھے ہو گئے۔ گورا پہاڑی لوکائی دے سبھا توں جانو نہیں ہا۔ ایہتھوں دی لوکائی داصدیاں توں آپدارہن سہن ہا۔ جیہندے وچ گوریاں راہیں اٹکل پینی شروع ہوئی۔ مری دے نال ای نندکوٹ دے حوالے نال نورالہی عباسی ہوریں لکھدے نیں:

”..... جہاں گورے فوجی خود تو پوری آزادی سے رہنے لگے۔ لیکن فرنگیوں کے یہاں قیام نے اہل نندکوٹ کی آزادی سلب کر لی۔ اس ماحول میں گورے فوجیوں کی بے جا مداخلت علاقائی اور بالخصوص دیہاتی روایات کے منافی تھی۔ اہل نندکوٹ کی زندگی اجیرن کر دی گئی۔“ (8)

عبدالرحمن عباسی ہوراں گل کتھہ کردیاں دسیا:

”پہلے ایہہ بندکوٹ آئے نیں، اوتھے جیہڑے لوک رہنے سی، چونکہ ایہہ تاں ننگے سی، جھنگلی لانے ہوئے سی، اوہ ساڈیاں عورتاں پردہ ہو گئیاں، باہر نہیں سی نکلیاں۔ خیر اوتھے اک پیر رہنے سی کشمیر دے۔ لوک اوہناں کول حاضر ہوئے۔ دسئیں ہی اوہناں ایہناں کی آکھیا پئی یارو ساں دوسری جگہ چلا جاؤ۔ ایتھے ساڈیاں بھیناں جیہڑیاں اوہ پردے کر رہیاں، مطلب ہے ٹساں ننگے منگے۔ انگریزاں آکھیا نہیں نہیں، ہم آگئے ہیں۔ ہم ہمیں رہیں گے۔“ (9)

ڈم ڈم تے میرٹھ توں چلی آزادی دی لہر دیاں سُنڈکاں مری دے پہاڑاں تیکر وی اپڑ رہیاں ہان۔ مری دی ڈسپنسری وچ دو ہندوستانی ڈاکٹر ہان، جیہناں راہیں میرٹھ تے دہلی دیاں خبراں ایتھے آیاں۔ ڈاکٹر امیر علی تے ڈاکٹر رسول بخش لوکاں نوں ایس ڈسپنسری وچ جنگ آزادی توں خبراندے تے اوہناں نوں ایس دھرتی نوں انگریزاں توں پاک کرن لئی تیار کر دے میوٹنی رپورٹس اندر لکھیا ہے:

"The meeting of the conspirators used to take place at

the dispensary, which was a convenient place, as it was one where an assemblage did not excite suspicion." (10)

ہندوستان وچ آزادی دی جیسی جنگ دامنڈھ بچھ چکیا ہا اوس وچ حصہ لین لئی پہاڑی قبیلے دی اُتاو لے ہان۔ گوریاں نوں لوکائی وچ ایس اُسل وٹ دی بھٹک ہائی۔ انگریز نوں اوس دے ٹکر تے پلن آ لے اک بانہہ بیللی نے خبر دتی تاں مری دے بازار وچ ہتھیاراں دی بھال لئی چھاپے مارے گئے۔ تاریخ مری وچ لکھیا ہے:

”..... ادھر انگریزوں کے وفادار دوست حاکم خان کے ایک قریبی ساتھی نے 27 جون 1857ء کو انگریز حکام کو اطلاع دی کہ مری بازار کے مسلمان دکانداروں نے بہت سا اسلحہ اور گولا بارود جمع کر رکھا ہے اور انگریزوں پر حملہ کرنے کا منصوبہ بنا رہے ہیں۔ ان کا خیال ہے کہ گورے فوجی دستوں پر اچانک ہی شب خون مارا جائے۔ یہ بخبری ہوتے ہی گورے فوجیوں کے ہمراہ چھاپے مار کر اسٹنٹ کمشنر نے تمام دکانوں کی تلاشی لی۔ انہوں نے مسلمان دکانداروں سے سختی بھی روا رکھی۔“ (11)

میوٹی رپورٹس وچ ایس بارے لکھیا ہے:

"On the 27th of June the bazaar at Muree was searched for arms under instruction from the chief commissioner, but none were forthcoming." (12)

جیسے ویلے ڈھکدی نوں پچاوں لئی گوریاں دی اک حرکت نے کم کیتا۔ جولائی دے مہینے وچ انگریز مشنری مری دے بازار وچ تبلیغ کرن لگ پئے تے دین اسلام دے اُلٹ بولنا شروع کیتا۔ انگریز سرکار نے پہلے ای اک قنون پاس کیتا ہا کہ آپداندہب کوئی دی جھڈ کے بے کر عیسائی ہوندا ہے تاں اوس دی وراثت وچوں اوس نوں حصہ ملے دا۔ ایس گل نے لوکائی نوں پک کر ادا تا کہ گورا اوہناں دی حیاتی تاں پہلے ای اوکھی کر چکیا ہا۔ ہُن اوہناں دے دین وچ وی ننگ اڑا رہیا ہے۔ مری دے قبیلے ایس پاروں اک مُٹھ ہو کے انگریز افسرنوں ملے۔ میوٹی رپورٹس وچ لکھیا ہے:

"In the course of month of July the head Doonds and suttees who were assembled at Murree expostulated with lieutenant Battye on the subject of Missionary preaching in the bazaar, where they were then residing. The missionary was the Revd. Mr. Morrison of the American Mission. They said

that he told them their religion was false and their prophet false;"(13)

نورالہی عباسی لکھدے نہیں:

”1857ء کے اوائل میں انگریز اور امریکی پادری جب مری کے علاقے میں اپنے مذہب کا سرعام پرچار کرنے میں مصروف تھے۔ وہ مذہب اسلام کے خلاف زہر اُگلنے۔ پیغمبروں کی شان میں برملا گستاخی کے مرتکب ہوتے۔ خدا اور اس کے رسول صلعم کی شان میں نازیبا اور ناشائستہ الفاظ کہنے سے بھی گریز نہ کرتے۔ تو انہیں مری کے سرکردہ راہنماؤں نے بارہا تلقین کی کہ وہ ان حرکات سے باز رہیں۔“ (14)

ہندوستان وچ آزادی دی جنگ، گوریاں دا پہاڑی لوکا ئی نال بھیرا اور تار اتے اخیر دین وچ دخل نے مری تے آس پاس دے قبیلیاں نوں آزادی دی ایس جنگ وچ کد ن لئی تیار کردتا۔ اندروں اندری ڈھونڈتے کھرال قبیلیاں وچ گورے ووردھ جوڑ بڑے شروع ہو گئے ہان۔ جولائی دے مہینے وچ اسی سردار امیر خاں رب نوں پیارے ہوئے تاں او تھے سارے پہاڑی وسیب دے پگ ول اکٹھے ہوئے۔ لوکا ئی دے ایس اکٹھ وچ سردار باز خان نے گل کیتی تے سارے پنڈاں دے سرداراں دعائے خیر چا آکھی۔ نورالہی عباس لکھدے نہیں:

”30 جولائی 1857ء کا واقعہ ہے جب موضع سندھیاں کی ایک اہم اور بزرگ شخصیت سردار امیر خان نے دائمی اجل کو لبیک کہا تو صبح سویرے ہی بزرگ راہنما سردار امیر خان کے انتقال کی خبر پورے علاقے میں دور دور تک پھیل گئی۔ تحصیل بھر سے ہزاروں سوگوار اور قبیلہ ڈھونڈ عباسی کے ممتاز قائدین کی بڑی تعداد اپنے ممتاز رہنما کی نماز جنازہ میں شرکت کے لیے سندھیاں پہنچ گئی۔ سندھیاں کا پورا گاؤں انسانوں سے انا پڑا تھا..... تجھیز و تکلفین کے بعد بہت بڑے اجتماع سے سردار باز خان نے خطاب کیا۔ سردار باز خان کا مری کے قبائل سے پہلا خطاب پہاڑی زبان میں سادہ مگر بے حد موثر تھا۔ سردار باز خان نے درد بھرے لہجے میں کہا: ہمیں ایک بہت بڑی اسلام دشمن قوت نے بڑے نازک حالات میں لاکارا ہے۔ جو جدید سامان حرب سے لیس ہے۔“ (15)

ایس جنازے وچ انگریز دے پٹھو دی ہان جیہناں جان دیاں ای نمک حلال کیتا تے ہو کرا، کھیر، بیر گراؤں، چرہیاں، موسیری تے نمل دے پنڈاں دے وچ ہوئی ایس دعائے خیر دی سُوہ گوریاں نوں جادتی۔ میوٹی رپورٹس وچ کمشنر ایڈورڈ تھارٹن دے لیٹر دے ولدے وچ لیفٹیننٹ بیٹے لکھدا ہے:

"... this led to inquires for further information from me on

the 12th, and in reply Lieutenant Battye wrote on 15th giving this information and adding that he believed to villages above name, including Beergraon and also Nummul, had performed "dua khyr" first at Hookra on occasion of a funeral and subsequently at Moosiaree." (16)

مری دے سپتہراں دے ایس اکھ دی خبر جدوں گورے نوں ملی تاں اوہناں آپدے آپ نوں گکڑا کرنا شروع کردتا۔ سردار باز خان داناں انگریز کمشنر لئی نوں نہیں ہا۔ اوہ اوس دی سیانف تے دلیری توں پہلے ای جانو ہا۔ سردار باز خان ملوٹ دامنبردار ہا۔ نملے پتھرتے کولے داو پار کردا ہا۔ مری دی مارکیٹ بنن نال اوس داو پار چک پیا تے اوہ دیہاں وچ اُسیدہ ہو گیا۔ انگریز کمشنر دے دل وچ ہاکہ باز خان داو پار اسٹڈی سرکار کارن ای ہے تے اوہ کدے وی ایس سرکار دے اگونیس آوندنا۔ پر جیس اٹکھی جوان دی دھرتی نال جڑت ہووے اوہ مٹی دا مٹل نہیں لیندا۔ سردار باز خان دے اک بھرا احمد خان دی دھی پنڈ لورہ دے حاکم خان دے پتر دی منگ ہائی۔ حاکم خان مری وچ لیڈی لارنس داپرسل گارڈ ہا۔ حاکم خان دی روٹی احمد خان دے گھروں آوندی ہائی۔ جدوں سردار باز خان تے دو بے ڈھونڈ سرداراں جیہناں وچ احمد خان، پہلوان خان کھرال، مراد خان، بخش خان، رستم خان، کرم خان، امیر علی، زبردست خان، محمد خان، دوراخان، روشن علی خان، فقیر خان، سکندر خان، بہادر خان، ہست خان، بخت خان تے ہور لوکاں مری تے بلہ کرن دی متاں پکائی تاں ایہہ خبر احمد خان دی بیوی نے حاکم خان تیکر اپڑائی۔ تاریخ مری وچ لکھیا ہے:-

"..... لیکن بد قسمتی سے اس حملے کی خبری بھی قبل از وقت کر دی گئی۔ نادان خاتون سمنوجان نے اپنے سہم

ہی حاکم خان کو اطلاع دی کہ مجاہدین آزادی 2 ستمبر رات 12 بجے ٹھکانوں پر حملہ کریں گے۔" (18)

میوٹی رپورٹس موجب:

"On the night of the first September Uhmed Khan's wife sent word to Hakim Khan that the station was to be attacked that night." (19)

2 ستمبر دی رات سردار باز خان نے آپدے نال سوواں بندے لے کے مری تے بلہ کیتا۔ پراہیناں نوں ایس گل دا تھوہ نہیں ہاکہ گورے تاں پہلے ای خبرائے گئے ہان۔ انگریز مری اسٹیشن دے آسے پاسے پاہرے بہائے ہان۔ سنتریاں تے حفاظتی جتھیاں دی گنتری و دھادتی تے پہلے دی اڈیک وچ بیٹھے ہان۔ میوٹی رپورٹس وچ لکھیا ہے:-

"About 2 AM be heard firing in the direction of captain Robinson's house, and on going down found some men in Mr. Horst's hose, below Captain Robinson's and in the

lower part of Captain Robinson's grounds; they could see but very few people, but there was a great deal of firing; the assailants than ran away; that one man was shot, but his body had not as yet been recognized." (20)

ایس بھڑوچ سردار باز خان دا اک بجن شہید ہو یا تے گوریاں دا اک سپاہی بھڑوچ جیہڑا بچھوں او سے پھٹ نال مویا۔ لیفٹیننٹ بیٹے نے اتھے سردار باز خان تے احمد خان نوں سپہان لیا ہا۔ اگلے دیہہ انگریزاں پلاسی دے پیراں ول بندہ گھلیا جیہڑے کہ ڈھونڈواں تے مرشد ہان۔ 2 ستمبر دے دیہہ مڑ ڈھیر سارے لوک کلڈ نہ تے ٹوپے دیاں پہاڑیاں تے اکٹھے ہوئے۔ ٹوپے آ لیاں نوں پیر صاحب نے ہٹایا تے کلڈ نہ آ لیاں نال گوریاں دا بھڑوچ ہو یا جیہندے وچ گوریاں دا اک سپاہی مویا۔ پیر صاحب نے گوریاں دے کہن تے آپدے بندیاں نال ملوٹ، جیہڑا کہ سردار باز خان دا پنڈ ہا، نوں اگ لادنی۔ پیر صاحب دی وفاداری میوٹی رپورٹس وچ انج بیانی گئی ہے:

"The following morning Lieutenant Batty sent the peers and their followers in the direction of Topa to disperse the insurgents who were still assembled there and then to proceed to Mulloto and burn it." (21)

انگریزاں نے ملوٹ، ریوات، بیرگراؤں، ہوکرا، کھیر، کھایا، کھونیک، جاوا، دھر، الیوٹ، چترا ڈھونگا، بنہوئی، بھتیاں تے آپدے نظماں دا انت کردتا۔ بہت سارے لوکاں نوں پھڑ لیا۔ اوہناں دے ہزاراں جنوراں نوں پنڈی ٹوردتا۔ گھراں نوں اگ لادتی تے عورتاں، بالائ نال قصائیاں درگا ورتا کیتا۔ ایہہ ہنھیر انگریزاں دے پٹوٹشی امی چند دے ہتھوں ہو یا۔ میوٹی رپورٹس وچ آ وندا ہے:

"Early in the 4th September, in consequence of arrangements previously entered in to between captain Berry and Lieutenant Batty, a strong party of some 300 men, consisting chiefly of the men I had brought up, were sent under Umeen Chand to destroy the Villages of Dhar and Jawa, Another party was dispatched to burn Hookra and Kher." (22)

سردار باز خان تے اوہدے متر کھراں کول ہزارے وگ گئے۔ بھاگن دا سردار پہلوان خان کھراں دعائے خیر وچ ہا۔ پہلوان خان آپدے قبیلے دے لوکاں نوں نال لے کے سردار باز خان سنگ رلیا تے مڈ مری تے ہلے لئی پر تے پردھر، جاوانوں لگی اگ نوں دیکھ کے آپدی نیت بدلی۔ سردار باز خان آپدے جٹاں نال کھراں دیاں پہاڑیاں تے ای رہیا تے گوریاں تے ہلے دی نوں سردوں

تیاری کرن لگا۔

گوریاں دے اوپیاں تے سردار باز خان دے پھرے سنگیاں دے کارن ہائی نابرسردار پھڑے گئے جیہناں وچ سردار باز خان آپودی ہا۔ 17 اکتوبر نوں ایجنسی گراؤنڈ وچ ایہناں سرداراں نوں توپ نال اڑا کے آزادی دی ایس جنگ نوں مکاں دا جتن کیتا گیا۔ نورالہی عباسی لکھدے نیں:-
 ”بائیس مجاہدین آزادی کوراہ آزادی میں بے مثال قربانیاں دینے کے جرم میں 17 اکتوبر 1857ء کو ایجنسی گراؤنڈ میں توپ سے اڑانے کا فیصلہ کیا گیا۔ یہ روح فرسا اور انسانیت سوز منظر ایک روپیہ فی کس کے حساب سے بذریعہ ٹکٹ دکھانے کا انگریز سرکار نے اہتمام کیا تھا۔“ (23)

دھرتی لئی لڑن آ لے ایہناں سپہراں نوں پھڑن لئی اک وڈی کنتری مقامی لو بھیاں دی ہائی۔ جیہناں لئی دھرتی ماں دی آن لو بھ لئی ویتج دیونا عام جیہی گل ہائی۔ کان پوردے کھکھڑا راجے علی گوہرتے حیدر بخش، سستی قبیلے دے چوکھے جینیاں ایس لو بھ نوں چکیا۔ پلاسی دے پیراں دی آپدے مریداں دے لہو نال جاگیراں تولیاں۔ منشی امی چند، چوہدری شیرا تے ہور کئی ایچھے آپدے ای ہان جیہناں ایس آزادی دی جنگ نوں مکا کے مگر لے سوسال دی غلامی اساڈے گل پائی۔

حوالے

- 1 Mukherjee Ramkrishna, The Rise and Fall of The East India Copany. (Lahore: Peoples Publishing House, 1976) 54.
- 2 Mukherjee Ramkrishna 57.
- 3 Mukherjee Ramkrishna 60.
- 4 Mukherjee Ramkrishna 60.
- 5 Cave Browne, The Punjab and Delhi in 1857. (Lahore: Sang-e-Meel Publications, 2005) 23.
- 6 Cave Browne 31.
- 7 Cave Browne 43.
- 8- نورا الہی عباسی، تاریخ مری (لاہور: عباس پریس، 1985ء) 88۔
- 9- عبدالرحمن عباسی۔ گہات۔ بھتیاں۔ ضلع۔ تے تحصیل ایبٹ آباد۔ صوبہ سرحد۔ 15 اگست 2009۔
- 10 Punjab Government, Mutiny Records Reports (Lahore: Sang-e-Meel Publications, 2005) 371.
- 11- نورا الہی عباسی 99۔
- 12 Punjab Government 334.
- 13 Punjab Government 341.
- 14- نورا الہی عباسی 99۔
- 15- نورا الہی عباسی 103۔
- 16 Punjab Government 342.
- 17- نورا الہی عباسی 104۔
- 18- شفاعت عباسی، سردار۔ گل بات۔ مسوٹ۔ تحصیل مری۔ ضلع راولپنڈی۔ 16 اگست 2009ء۔
- 19 Punjab Government 352.
- 20 Punjab Government 346.
- 21 Punjab Government 354.
- 22 Punjab Government 359.
- 23- نورا الہی عباسی 135۔

